

E'RON!

2018-YIL 14-SENTABR KUNI SOAT 10:30
(II JUFTLIK)DA "BOSHLANG'ICH TA'LIM V
SPORT TARBIYAVIY ISH" YO'NALISHI
101-,102-GURUHLARDA F.F.N.,
D.X.SHODMONQULOVANING "ONA TILI
FANIDAN "UNDOSH TOVUSHLAR TIZIM
MAVZUSIDA OCHIQ DARSI O'TKAZILAD

BT 101-,102-GURUH 3-20 XONA

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

BOSHLANG'ICH TA'LIM VA JISMONIY MADANIYAT
FAKULTETI "BOSHLANG'ICH TA'LIM METODIKASI"
KAFEDRASI DOTSENTI, UNIVERSITET PROFESSORI
D.X.SHODMONQULOVANING

ONA TILI FANIDAN

"UNDOSH TOVUSHLAR TIZIMI" MAVZUSIDA
O'TKAZILADIGAN OCHIQ MA'RUDA DARSINING
HUJJATLARI

ONA TILINING UNDOSH TOVUSHLAR TIZIMI

Reja:

1. Undosh tovushlar va ularning xususiyatlari
2. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undosh tovushlar tasnifi.
3. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undosh tovushlar tasnifi.
4. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undosh tovushlar tasnifi.
5. Undosh tovushlar tasnifi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 24 ta undosh fonema bo'lib, bular *h*, *d*, *f*, *j* (*jurnal*, *vijdon* kabi so'zlar birinchi va ikkinchi undosh), *dj* (*jumla* kabiso'zlardagi birinchi undosh) *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *q*, *r*, *s*, *t*, *v*, *x*, *y*, *z*, *g'*, *sh*, *ch* fonemlaradir. Undosh fonemalar tizimi tilshunoslikda konsonantizm (*undosh* degan ma'noni ifodaydi) deb ham yuritiladi. Undosh fonemalar har tomonidan tasnif qilinadi:

- 1) hosil bo'hsh (artikulasiya) o'rniga ko'ra;
- 2) hosil bo'lish (artikulasiya) usuliga ko'ra;
- 3) ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Hosil bo'lish (artikuhausiya) o'miga ko'ra undoshlar uch guruhga bo'linadi:

- 1) lab undoshiari;
- 2) til undoshlari;
- 3) bo'g'iz undoshi.

Lab undoshlari bemosita lablar ishtirokida pay do bo'luvchi undoshlar bilan ularga *b*, *n*, *m*, *v*, *f* undoshlari kiradi.

Lab undoshlaridan *b*, *p*, *m* undoshlari, shuningdek, *ov*, *qovun*, *vodiy*, *voris*, kabi so'zlaridan *v* undoshi ham da *pufak*, *tuflijufti*, *Fotima* kabi so'zlaridagi f undoshlari ikki lab orasida paydo bo'ladi; *vatan*, *va'da vafo*, *vagon arava* kabi so'ziar tarkibidagi *v* undoshi, *fazo*, *farzand*, *fitna*, *telefon* kabi so'zlar tarkibidagi f undoshi past bilan pastki tishlarning yaqinlashuvidan hosil bo'ladi.

- 1) Lab-lab undoshlari: *b*, *p*, *m*.
- 2) Lab-tish undoshlari: *v*, *f*.

Sirg'aluvchi undoshlar ikki nutq a'zosining bir-biriga yaqinlashishi va hay oqimining ana shu a'zo orasidan sirg'alib chiqishi bilan hosil bo'ladi undoshl bo'lib, ularga *v.j(jirafa so'zidagi), z, y, s,f,x,-sh, g'.h* undoshlari kiradi.

Portlovchi — sirg'aluvchilar undoshlar_bir vaqtning o'zida ham portlash, irg'alish ro'y berishi natijasida hosil bo'ladi. Ularga *m, n, ng, l, r* undoshlari k 3unday undoshlar hosil bo'lish usuliga ko'ra boshqa undoshlar (portlov irg'aluvchilar)dangina emas, balki o'zaro ham farq qiladi. Chunonchi, *m* undosh osil bo'lishida o'pkadan chiqayotgan havo oqimining bir qismi og'iz bo'shlig iblaming to'siqligiga uchrab, qisman portlab, havo oqimining qolgan qismi bo'shlig'idan sirg'alib, *n* undoshining hosil bo'lishida esa til uchi yuqori tishlar, ilkka tegib, qisman portlab, havo oqimining qolgan qismi burun bo'shlig'i derg'alib chiqadi. Portlovchi-sirg'aluvchilardan bo'lmish *ng* undoshining talaff ning orqa qismi qattiq tanglayning orqa qismiga tegib, yarim portlash yuz beraro oqimining bir qismi burun bo'shlig'idan sirg'alib chiqadi.

Demak, *m, n, ng* undoshlari talaftuz qilinganda, havo oqimining bir qismi bo'shlig'i orqali sirg'alib chiqqani ular burun undoshlari deb ataladi. *L* undosh sil qilishda til uchi milkka tegadi, ammo havo oqimining milkning ikki yodg'alib o'tishi uning og'iz bo'shlig'idan qisman portlab, qisman sirg'alib chiqqab bo'ladi, shuning uchun u yon tovush deb ataladi; *r* undoshini hosil qikadan chiqayotgan havo oqimi tilning uchiga zarb bilan uriladi va uni titning titrab turishi havo oqimining og'iz bo'shlig'idan yarim portlab, yarim siqishiga olib keladi. Shuning uchun u titroq tovush deyiladi. Shu jild portlovchi-sirg'aluvchi tovush lar uch turga ajratiladi:

a) burun undoshlari: *m,n,ng*;

b) yon undoshi: *l*;

d) titroq undosh: *r*.

Ovoz va shovqinning *ishtirokiga* ko'ra undoshlar dastlab ikki turga bo'llinadi:

1. Sonoryoki shovqin ishtirok etqan ovozdor undoshlar; 2. Shovqinli undoshl

Sonor (ingl. sonorous - jarangdor deganr) undoshlar tarkibiga ovozning miqd shovqingga nisbatan ortiq bo'ladi, ularga *m*, *n*, *ng*, *l*, *r* undoshlari kiradi. Bunday undoshlarning hosil bo'lishida o'pkadan chiqayotgan havo oqimi bo'g'iz bo'sWig'id un (ovozi) paychalarini faol ishtirok ettiradi, shuning uchun bu undoshlar unlila yaqin turadi. Lekin bu undoshlar havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uch qisman shovqin hosil qilishi natijasida yuzaga keladi.

Shovqinli undoshlar tarkibida shovqinning miqdori ovozga nisbatan ko'p bo'ladi yoki ovoz mutlaqo qatnashmaydi. Ularga *b*, *v*, *g*, *dj*, *dj* (*jilyan* so'zidagi kabi), *z*, *y*, *k*, *t,f,x*, *ch*, *sh*, *q*, *g'*, *h* undoshlari kiradi. Bunday undoshlar tarkibida ovozning ishtirok etmasligiga ko'ra, ikki turga bo'linadi:

jarangli undoshlar tarkibida qisman bo'lsa-da ovoz qatnashgan shovqinli undoshlardir: *b*, *v*, *g*, *d*, *j*, *dj* (*jilg'a* so'zidagi kabi) *z*, *y*, *g'*

jarangsiz undoshlar faqat shovqinning o'zidan iborat bo'lgan, tarkibida ovoz mutlaqo qatnashmagan undoshlardir *k*, *p*, *s*, *t,f,x*, *ch*, *sh*, *h*.

Undosh fonemalar tasnifi jadvali

| Hosil 'lish usuliga 'ra | shovqinning ishtirokiga ko'ra | Hosil bo'lish o'miga ko'ra | | | | | | undoshi | |
|-------------------------------|-------------------------------------|----------------------------|----------|----------------|--------------|-------------|------------------------|---------|--|
| | | Lab undoshlari | | Til undoshlari | | | | | |
| | | lab- lab | lab-tish | til oldi | til o'rta | til orqa | Chuqu r til orqa | | |
| ortlovchilar | jarangli | b, m | | d, r, n | | g>ng | | | |
| | jarangsiz | P | | t | | k | q | | |
| rg'aluvchil ar | jarangli | | V | z,j,l | y | | g' | | |
| | jarangsiz | | f | s, sh | | | X | h | |
| orishiqlar | jarangsiz | | | ch | | | | | |
| | jarangli | | | J | | | | | |

Undosh tovushlar tavsifi

I. Lab undoshlari

B fonemasi - iab-lab, sof portlovchi, jarangli undosh fonemasi bo'lib, so'z bos *bahor*, o'rtasida (*abadiy*) va oxirida (*kitob*) uchraydi. Bu fonema so'z oxirida kelg'an trangsizlashadi va *p* fonemasi bilan almashadi: *maktab* - *maktap*, *odob*- *odop*. Fonema ko'pincha ikki unli orasida kelganda yoki ikki fe'l birikib talaffuz qilinganfonemasi kabi aytiladi va ba'zan shunday yoziladi: *kabob* - *kavob*, *qobirg'a* - *qovii*, *sabil* - *savil*, *qurbaqa* - *qurvaqa*, *ko'ra ber*- *ko'raver* kabi.

So'z boshida kelgan *b* fonemasi ayrim shevalarda talaffuz paytida *m* fonemasi tadi: *murch* > *burch* (garmdori - Xorazm shevasida). Tarixan *b* va *m* fonemalari mashinuvi turkiy tillarda kuzatiladi: *ben* - *men*, *bunga* - *nmnga* va h.

V fonemasi — lab-lab va Iab-tish, sirg'aluvchi, jarangli undosh fonemasi. So'z boshida (*vazifa*, *vafo*), o'rtasida (*sovun*, *lavlagi*, *taqvim*) va oxirida (*o'tov*, *birov*) tadi. Sof o'zbekcha so'zlarda bu fonema so'z boshida deyarli qo'llanmaydi.

Af fonemasi - lab-lab, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*mehr*, *mo'ylov*, *mulk*), o'rtasida (*omon*, *umr*) va oxirida (*ern*, *bodom*, *qadam*) kela oladi.

P fonemasi - lab-lab, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z tida (*pill*, *po'choq*, *parda*), o'rtasida (*opa*, *qipi*, *to'piq*) va oxirida (*cho'p*, *top*, *top*) tadi. Ko'p bo'g'inli so'zlarning oxirida bu fonema deyarli uchramaydi.

F fonemasi - Iab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, faqat o'si arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarning boshida (*faqir*, *oftob*, *fabi*), o'rtasida (*qofiya*, *iffat*, *kofe*) va oxirida (*sarf*, *urj*) kela oladi. Ba'zi so'zlarda talaffuz qilinganfonemasi bilan almashadi: *foyda* > *poyda*, *Farida* > *Parida*. Bunday o'zgarishlar hozirda orfografiyada aks ettirilmaydi.

2. TQ undoshlari

T fonemasi til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, sowing boshida (*tuxum*), o'rtasi (*katta*, *vatan*) va oxirida (*savau qavat*; *harakaij*) kela oladi. O'z tilining o'g'uz lahjasiga mansub shevalarda *t* ba'zan *d* ga o'tadi: *luz* > *duz*, *o'l* > *ol*. Bu o'tishlar adabiy orfografiyada ifodalanmaydi.

Arab, rus yoki fors-tojik tillaridan o'zlashtirigan so'zlardagi qo'sh undurkibidagi *t* fonemasi talaffuzda ko'pincha tushib qoladi: *g'isht*>*g'ish*, *pastqasqam*, *taksist* > *taksis* kabi. Bu o'zgarish yozma imloda aks etmaydi.

D fonemasi til oldi, portlovchi, jarangli undosh fonema bo'lib, so'zning bo'evor, do 'kon, dala), o'rtasi da (*shabada*, *sodda*, to 'da) va oxirida (*qasd*, *hudud*, la oladi. So'z oxirida kelgan *d* fonemasi talaffuzda hamma vaqt jarangsizlashadon nemasiga otadi: *Asad*>*Asat*, *Samarqand*>*Samarqant*, *Xo'jand*>*Xo'jant* kabonema ham o'zlashma so'zlar tarkibidagi qo'sh undoshlar ichida kelganda tiliishi mumkin: *farzand*>*farzan*, *baland*>*balan*.

N fonemasi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh fonemilib, so'zning boshida (*nom. nima, nusxa*), o'rtasida (*aniq, liniq*) va oxirida (*un, in*) kela oladi. Bu fonema ayrim so'zlar tarkibida *b* yoki m fonemalaridan oldin ganda, shu fonemalar ta'sirida talaffuzda (yozuvda aslicha yoziladi) m fonemasidi: *manba*>*mamba*, *lanbal*>*tambal*, *ko'njadi*>*ko 'mmadi* kabi.

S fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, shoqinli, jarangsiz undosh fonema bo'lib, se'hida (*soat, semiz, sabr*), o'rtasida (*asar, mustaqil, osma*) va oxirida (*ius, mos*) oladi. Bu fonema o'zbek tilidagi eng faol qo'llanadigan fonemalardan biridir.

Z fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, shovqinli, jarangli undosh fonema bo'lib hida (*zahar, zehn, zina*), o'rtasida (*Aziza, andoza, qiziq*) va so'z oxirida (*tig'iz, uz*) kela oladi; bu fonema sof o'zbekcha so'zlarda so'z boshida deyarli qo'llanim so'zlar tarkibida yonidagi jarangsiz fonemalar

(*'sirida* ko'pincha *s* fonemasiga o'tadi: *rizq* > *ris^*, *fussiz*>*tussis*. Bu fonema o'zlarda / fonemasiga mos kelishi mumkin: *sizlamoq* > *sly lam oq*, *so'zlamoq*, *yylamoq*, *yozmoq* > *yoymoq* kabi.

Sh fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonemas bo'lib, so'z boshida (*shart, shahar, sholi*), o'rtasida (*hashar, o'sha*) va oxirida (*qish, yosh, tashvish*) iu fonema so'zlarning turli o'rinalarida ko'p qo'llanadi.

J til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh fonema arab, fors-tojik va rus tillashtirilgan so'zlarning boshida (*janr*), o'rtasida (*vijdon, sajda, Jurajka*) o'rajaj uchraydi.

Ng fonemasi til orqa, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, jarangli, sonor undosh bo'lib, so'z boshida mutlaqo uchramaydi. So'z o'rtasida (*yangi, bangi*) va (*bodring, ong*) keladi.

Q fonemasi chuqur til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib boshida (*qadr, qovoq, qo'l*), o'rtasida (*oqil, baqir, chuqur*) va oxirida (*o'roq, yo'q*). Bu fonema ayrim ko'p bo'g'inli so'zlar oxirida kelganida unli bilan bosh qo'shimchalar qo'shilsa, *g'* fonemasiga almashadi: *qulog+im>qulog'im, tuyog+ig>tuyog'i*. *To'qson, maqtov, maqsad* kabi so'zlarda esa .v fonemasiga o'xshab t qilinadi.

G' fonemasi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonemas bo'lib boshida (*g'azab, g'ildirak, g'o'za*), o'rtasida (*dag'al, og'ir, o'g'ri*) va oxirida (*log, ig'*) keladi.

X fonemasi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib boshida (*xabar, xurjun, xol*), o'rtasida (*paxta, axir*) va oxirida (*six, mix*) qo'llanadi.

3. Boglz undoshi

H fonemasi bo'g'izda hosil qilinadigan, sirg'aluvchi, jarangsiz fonema bo'lib boshida (*halolj hikoya, hukumat*), o'rtasida (*sayohat, ohu*) va oxirida (*sayy*) qo'llanadi. Bu fonema asosan arab, fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda uchraydi.

11-§. Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishi

Ma'lumki, unli fonemalar so'zlarni shakllantirishda yakka holda, qo'sh ketma-ket holda qo'llanadi. Unlilarning yakka holatda kelishi o'zbek tili tabiat bo'lib, turli tipdagi ikki unli ketma-ket bir o'rinda kelishi yoki bir xil unlining bi qo'sh holda qo'llanishi (*poema, do'm, sanoat, tgajjub, matbaa*) turki araqqiyotining keyingi davrlarida boshqa tillaming ta'siri, xalqlaming o'zaro usfayli paydo bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ao, oa, oi, ia, io* kabi turli unl ketma-ket bir o'rinda kelish hollari mavjud: *jam oat, faol, doira,...*

r xil unlilarning *aa, mi, ii, oo* kabi qo'sh kelish hollari uchraydi: *taallugli*, *inshoot*. Deyarli barcha undoshlar qo'sh holatda (*g, x, h, g'* undoshlari

J til oldi, qorishiq portlovchi, jarangli undosh fonema so'zning boshida (*jabr, jilov*), o'rtasida (*kajava, ojiz, o'jar*) va oxirida (*xorij, xiroj, saj*) keladi. Bu o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. O'zlashma so'ziar oxirid undoshlar tarkibida kelgan *J* fonemasi *ch* fonemasiga o'xshab talaffuz *mavj>mavch, avj>avch*.

Ch fonemasi til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, boshida (*chaqa, chigH, chuqur*), o'rtasida (*achchiq, ochiq, ko'cha*) va oxirida (*och*) keladi. Ay rim so'zlarda o'zidan keyingi jarangsiz undoshlar ta'sirida talaf fonemasiga o'tadi: *kechdi>keshti, qochdi>qoshti, sochdi*

L fonemasi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, jarangli (sonor) undosh fonem so'z boshida (*lagan, latifa, lof*), o'rtasida (*olis, uloq, belgi*) va oxirida (*kasal, l*) keladi. Bu fonema so'z o'rtasida kelganda so'zlashuv nutqida ko'pincha fushib *o/sa>osa, kelsa>kesa, bo'lsa>bo'sa, kelgan>kegan*.

R *fonemasi* til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, titroq, sonor, jarangli undosh bo'lib, so'z boshida (*randa, rang, ruh*), o'rtasida (*arra, mo'ri, baraka*) va oxirida (*hozir, huzur*) keladi. Bu fonema sof o'zbekcha (turkiycha) so'zlar boshida qo'lla-

Y fonemasi til o'rta, sirg'aluvchi va *jarangli* undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*yo'l, yil*), o'rtasida (*sayr, qayir*) va oxirida (*to'y, try, ay*)

K fonemasi til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z (*alta, kirn, ko'p*). o'rtasida (*ikki, aka, uka*) va oxirida (*lilak, yuk, (o'k)*) keladi. Bu ilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga unli bilan Sbshianuvchi qo'shimcha qo'shilg'fonemasi *g* fonemasiga o'tadi va bu holat yozuvda ham aks etadi: *malak>oy'lak>ko'ylagim*.

G fonemasi til orqa, sof portlovchi, jarangli undosh fonema bo'lib, so'z (*giljan, gilam, go'zal*), o'rtasida (*lugiin, agar, egri*) va oxirida (*barg, biolog, p*) keladi. Bu fonema sof o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. *G* fonemasi shianadigan qo'shimchalar *k* fonemasi bilan tugagan so'zlarga qo'shilg'fonemasi, *q* fonemasi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda esa *q* fonemasiga aks etadi: *k+ga > ko'kka, boq+gan >boqqan* O'zlashma so'zlarda bunday o'zgarish bo'lgan, *biologga, biologga*.

mustasno) qo'llanadi: *qubba*, *avval*, *sodda*, *mijja*, *lazzat*, *tayyor*, *ikki*, *alia*, *anneksiya*, *oppoq*, *burro*, *issiq*, *o'ttiz*, *iffat*, *achchiq*, *ishshaymoq*, *to'qqiz*. Bu urtalaffuzda ham qo'sh tarzda aytildi. Bu hodisa aloqalarning kengayishi tufay so'zlar hisobiga boyimoqda: *musson*, *Anna*, *Emma*, *milliard*, *affiks*. Qo'sh unlilar o'rtaida (*manfaat*), so'z oxirida (*mutolaa*), qo'sh undoshlar esa so'z boshida (*ss*) o'rtaida (*qattiq*) va oxirida (*kongress*) qo'llanadi.

Turkiy tilga turli tipdagi undoshlaming so'z oxirida ketma-ket (qator) kelis undoshlarga nisbatan ancha ilgari o'zlashdi: *daraxt*, *g'isht*, *payvand*, *Samarqand*, *xursand* kabi.

O'zbek tilida oldin so'z boshida undoshlaming ketma-kei kelish hoUarl yo'q tili va boshqa tillarning ta'sirida adabiy tilimizda bu holat ham paydo bo'ldi: *drezina*, *fior*, *grek*, *krem*, *stol*, *trakior*, *xrom*, *shkaf* kabi.

13-mashq. Berilgan gapdag'i undoshlarning guruhlari boyicha nechta o'rinda qatnashganni jadvalga

1. Holtaxtalar ustidan oldinma-keyin yugurib, toyib, qoqilib bir joyga yetib borishsa, yo'l chetida debetonlangan katta kameraning shifti o'pirilib, yo'g'on reqlardan yasalgan temir balkalarning bir uch oslib yutibdi (As.M.)

| | | | | | | | | | | | | | | |
|-----|-----|-----|-----|-----|------|-----|-----|------|------|-----|-----|-----|-----|------|
| In | Lab | Til | Til | Til | Chu | Bo' | Sof | Qor | Sirg | Bu | Yo | Tit | jar | jara |
| o-i | -us | old | opt | or | qur | gi | por | ishi | 'alu | ru | n | ro | an | ngsi |
| ü-i | ü | i | a | qa | til | z | bov | q | vch | n | un | q | gh | z |
| ur | und | un | und | un | orq | un | chu | por | i | un | do | un | un | und |
| ö-o | osh | do | osh | do | a | do | und | dov | und | do | shi | do | do | osh |
| öhl | lar | shl | lar | shl | und | shl | osh | chi | osh | shl | ar | shl | shl | lar |
| ör | son | ar | son | ar | oshl | ar | lar | und | lar | ar | so | ar | ar | son |
| öö | i | so | i | so | ar | so | son | osh | son | so | ni | so | so | i |
| öñ | ni | ni | ni | ni | soni | ni | i | lar | i | ni | | ni | ni | |

Asosiy darsliklar va o'quv qoilanmalari

1. M.Hamrayev,D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X. G'ulomova, S Yo'dosheva. Ona tili
(darslik) Iqtisodiyot-Moliya, Toshkent, 2007-yil.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to'plan
(o'quv qo'llamma). TDPU, Toshkent, 2009-yil.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 8
2. George Yule. The Study of Language. CAMBRIDJE UNIVERSITY PRE
2010, 42-bet.

Uyga vazifa : Kerakli adabiyotlardan konspekt yozish ya mavzuga tegis
mashlarni bajarish (13-mashq).

O'tilgan mavzuni takrorlash uchun savollar

- 1.Unlilar qaysi xususiyatlariga ko'ra tasnif qilinadi?**
- 2.Unlilarning amaliy ahamiyati nimada?**
- 3.A unlisini uch tomoniga ko'ra tasnif qilib bering.**
- 4.Old qator, yuqori tor, lablangan unli qaysi?**
- 5.Qirg'ovul so'zida qatnashgan orqa qator, quyi keng lablanmagan unlini toping.**

| IZOM | | |
|------------------------------|---------------------|---|
| Classification | Tasnif | Tabiiy yoki ijtimoriy hodisalarning eng asosiy, eng muhim belgilarini nazarda tutgan holda dunyodagi narsalangan guruhlarga ajratilishi. |
| Genealogical classification | Geneologik tasnif | tillarning kelib chiqishi, ya'n ni qarindoshligi asos qilib olinadigan tasnif. |
| Morphological classification | Morfologik tasnif | dunyo tillari tarkibidagi so'zlarining tuzilishi asos qilib olinadigan tasnif. |
| inflected languages | flektiv tillar | – so'zlardagi qo'shimchalar o'zaklar bilan zich bog'lanadigan, bir qo'shimcha bir qancha grammatik ma'nolarni ifodalaydigan tillardir: <i>knigi – i</i> qo'shimchasi ham ko'plik, ham kelishik ma'nolarni ifodalaydi. |
| polysynthetic languages | polisintetik tillar | butun bir gap bir so'z holda yoziladi va talaffuz qilinadigan tillardir |
| language's family | Til oilalari | tillarning kelib chiqishi, qarindoshligi, lug'aviy va grammatik jihatdan yaqinligiga qarab jamlangan yig'indisi |
| kindred languages | qarindosh tillar | kelib chiqishi, qarindoshligi, lug'aviy va grammatik jihatdan yaqin tillardir |
| agglutinative languages | agglutinativ tillar | har bir grammatik ma'no alohida qo'shimcha bilan ifodalananigan tillardir: <i>maktabga</i> – jo'nalish ma'nosini ifodalaydi, <i>maktablar</i> – ko'plik ma'nosini ifodalaydi. |
| YUNESKO | YUNESKO | Birlashgan Millatlar Tashkilotining maorif, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi muassasasi |
| amorphous languages | amorf tillar | tarkibidagi so'zlar o'zaro hech qanday qo'shimchalarsiz, ohang yordamida yoki yordamchi so'zlar orqali bog'lanadigan tillardir: <i>qadimgi xitoy tili</i> . |

Ona tilining undosh tovushlar tizimi

Reja:

- 1.Undosh tovushlar va ularning xususiyatlari**
- 2.Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshlar tasnifi**
- 3.Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar tasnifi**
- 4.Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifi**
- 5.Undosh tavsifi**

Tilimizda 24 ta undosh fonema bor:

- **b, d, f, g, h, j (Jurnal, vijdon), dj, (jumla, joy), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng.**
- **Undosh fonemalar tizimi tilshunoslikda konsonantizim deb ham yuritiladi.**

Uchta undosh tovush yozuvda harf birikmasi bilan ifodalanadi: sh, ch, ng.

O'pkadan chiqayotgan havo og'iz
bo'shlig'ining ma'lum bir joyida yoki
bo'g'izda to'siqqa uchrashidan hosil
bo'ladigan, shovqin ishtirok etadigan va
bo'g'in hosil qilolmaydigan fonemalarga
undosh fonemalar deyiladi.

**UNDOSH TOVUSHLARNING HOSIL
BO'LISHIDA ISHTIROK ETUVCHI
A'ZOLAR**

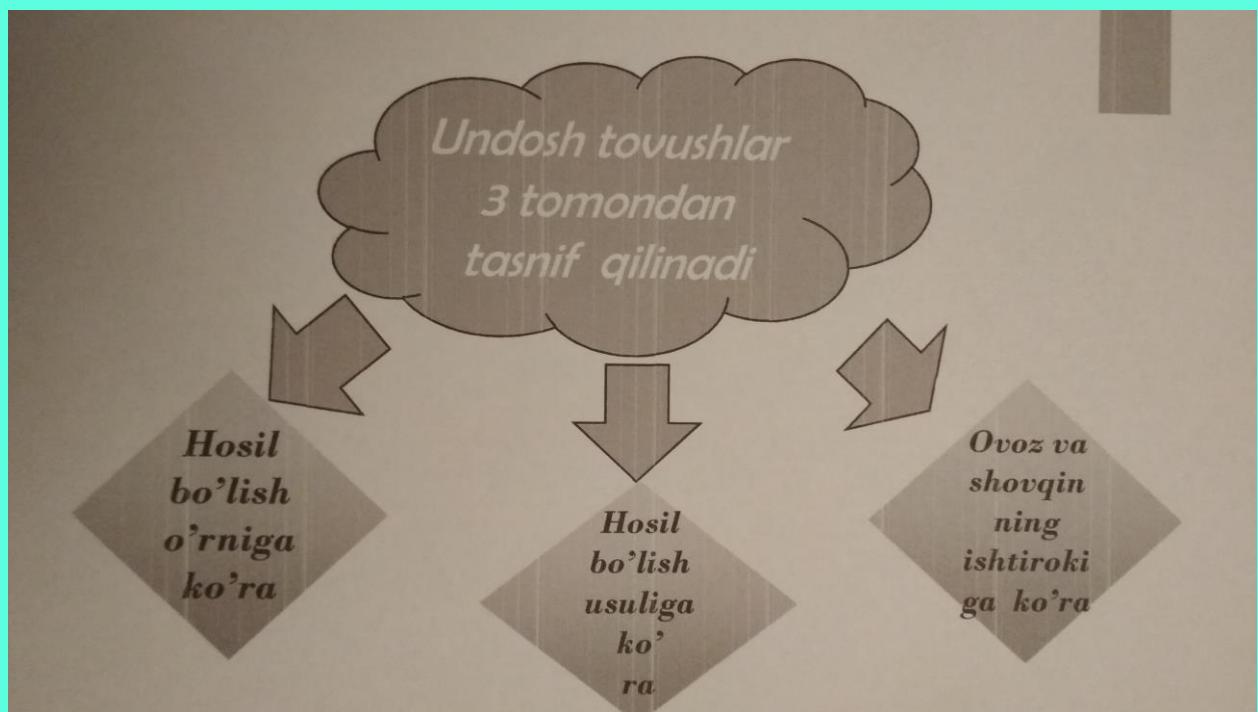
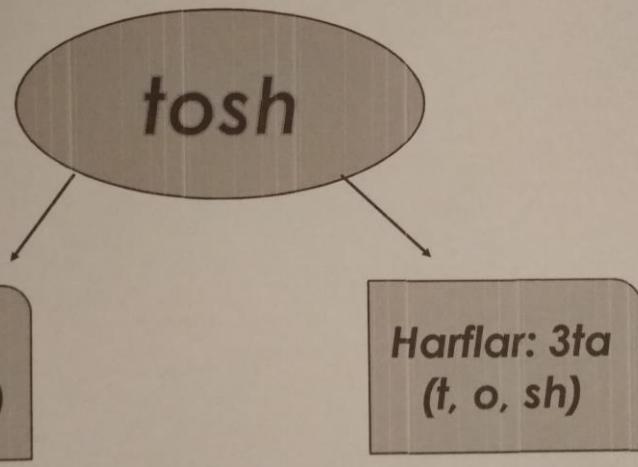
Bo'g'iz
bo'shlig'i

Og'iz
bo'shlig'i

Til

O'pkadan chiqayotgan havo xuddi mana shu joylarda turli
to'siqlarga duch keladi va natijada undosh tovushlar
hosil bo'ladi. Ba'zi hollarda unga jarang ham qo'shiladi.

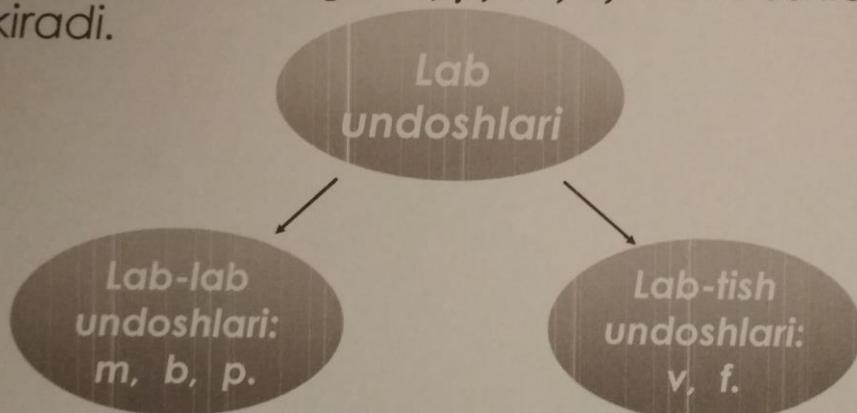
*Bunday tovushlar qatnashgan so'zlarda
harflar soni bilan tovushlar soni bir xil
bo'lmaydi:*



| | | Hosil bo'lish o'rniغا ко'ра | | | | | |
|------------------------------------|--|-----------------------------|-----------------|-----------------|-------------------|-----------------|-------------------------|
| <i>Hosil bo'lish usuliga ko'ra</i> | <i>Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra</i> | lab undoshlari | | til undoshlari | | Bo'g' | |
| | | <i>lab-lab</i> | <i>lab-tish</i> | <i>til oldi</i> | <i>til o'rtta</i> | <i>til orqa</i> | <i>chuq ur til orqa</i> |
| <i>Portlovchilar</i> | <i>jarangli</i> | <i>b, m</i> | | <i>d, r, n</i> | | <i>g, ng</i> | |
| | <i>jarangsiz</i> | <i>p</i> | | <i>t</i> | | <i>k</i> | <i>q</i> |
| <i>Sirg'aluvchilar</i> | <i>jarangli</i> | | <i>v</i> | <i>z, j, l</i> | <i>y</i> | | <i>g'</i> |
| | <i>jarangsiz</i> | | <i>f</i> | <i>s, sh</i> | | | <i>x h</i> |
| <i>Qorishiqlar</i> | <i>jarangli</i> | | | <i>ch</i> | | | |
| | <i>jarangsiz</i> | | | <i>j</i> | | | |

Hosil bo'lish o'rniغا ко'ра:

► **1. Lab undoshlari:** Talaffuzda lab ishtirok etgan tovushlar **lab tovushlari** deyiladi. Lab undoshlariga **b, p, m, f, v** undoshlari kiradi.

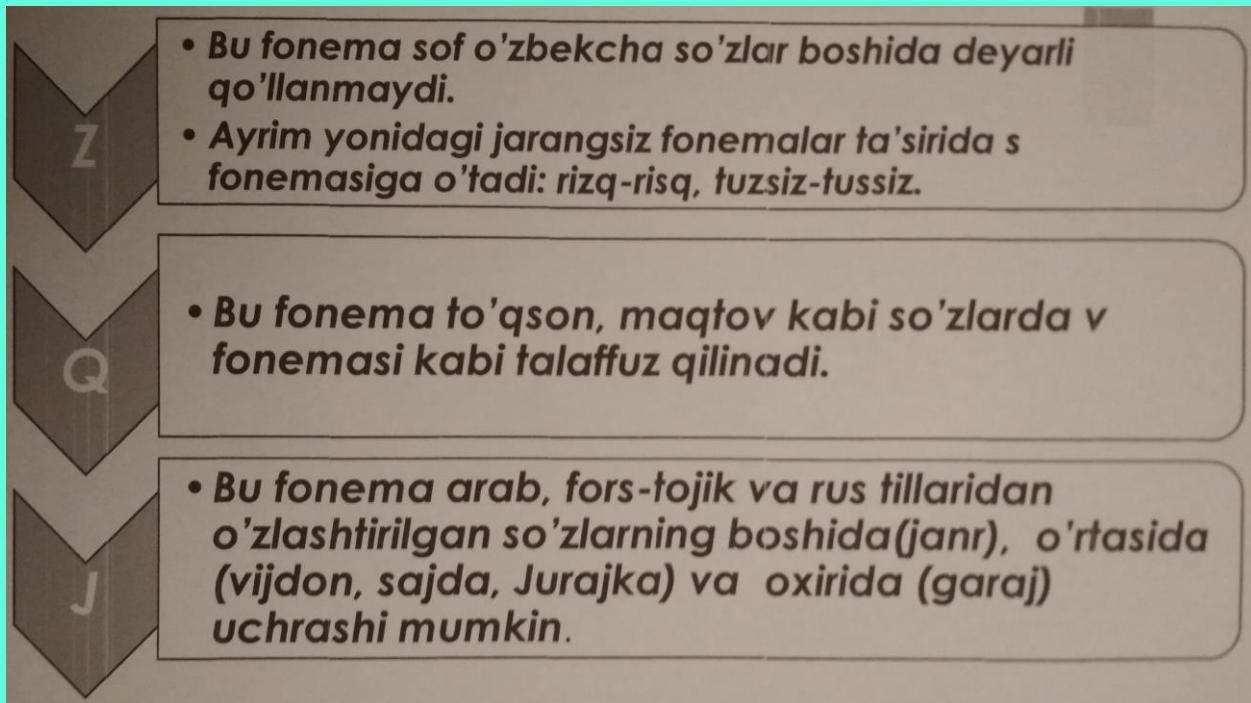
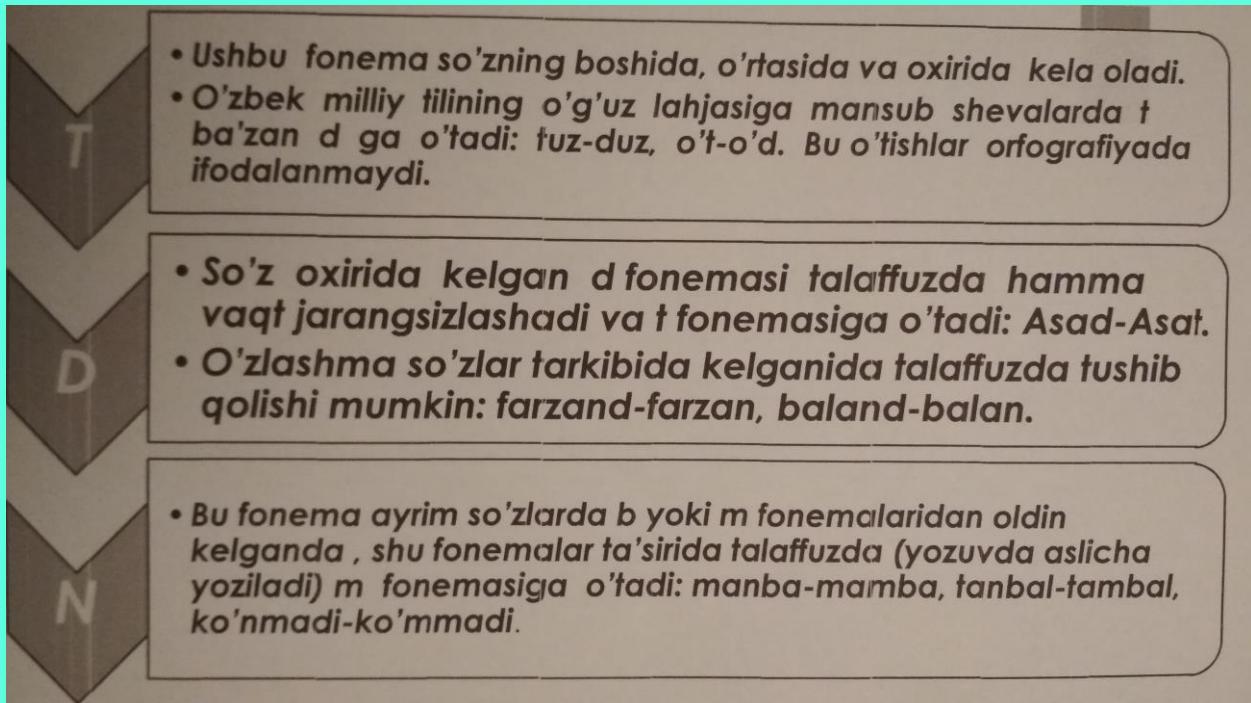




- Bu fonema so'z oxirida kelganda jarangsizlashadi va p fonemasi bilan almashadi: matab-maktab, odob-odop.
- Ikki unli orasida kelganda yoki ikki fe'l bilan birikib talaffuz qilinganda v fonemasi kabi aytildi va ba'zan shunday yoziladi: kabob-kavob, ko'ra ber -ko'raver
- V fonemasi so'zning boshida, o'ttasida va oxirida kela oladi. Sof o'zbekcha so'zlarda bu fonema so'z boshida deyarli qo'llanmaydi.
- Ushbu fonema o'zbek tiliga arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarning boshida, o'ttasida va oxirida kela oladi.
- Ba'zi so'zlarda talaffuzda p fonemasi bilan almashadi: foyda-poya, Farida-Parida

► **2.Til undoshlari.** Tilning tish va tanglayga tegishidan hosil bo'lgan tovushlarga **til tovushlari** deyiladi. Til qismlarining harakatiga ko'ra til undoshlari 4 ga bo'linadi:

- 1) Til oldi undoshlari: d,t,z,s,j,ch,dj,sh,l, r,n.
- 2) Til o'rta undoshi: y.
- 3) Til orqa undoshlari: g,k,ng.
- 4) Chuqur til orqa undoshlari: g',q, x.



- **3. Bo'g'iz undoshi.** O'pkadan chiqayotgan havoning bo'g'izda qisilishidan hosil bo'lgan tovush **bo'g'iz undoshidir.**
- **Bo'g'iz undoshi:** h.
- **Harakat, mahsulot, hurmatli, hozirjavob, har kim, hech kim, hayajon, podshoh.**

2. Hosil bo'lish usuliga ko'ra

1) Portlovchilar

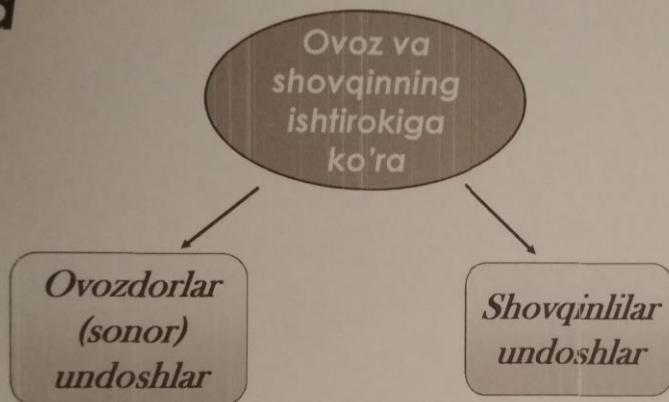
2) Sirg'aluvchilar

3) Portlovchi
sirg'aluvchi

- 1. Portlovchilar: b,p, d,t, g,k, j, q.
- 2. Sirg'aluvchilar: v,f, z,s, dj,sh, y,g', x, h.
- 3. Portlovchi-sirg'aluvchi: ch,m,n,ng,l,r.

► ***Bilib oling.*** Qorishiq undosh ikki usul asosida— to'la bo'lmanan portlash va undan keyin sirg'alish natijasida hosil bo'ladi.

3. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra



Shovqinlilar o'z navbatida 2 ga bo'linadi: jarangli va jarangsiz

► **Jarangli undoshlar** tarkibida shovqin bilan birga ma'lum darajada ovoz ham ishtirok etadi.

► **Jarangsiz undoshlar** ovoz mutlaqo qatnashmaydigan, faqat shovqindangina iborat bo'lgan tovushlardir.

| | | | | | | | | | | | |
|--------------|----------|----------|----------|-----------|-----------|----------|----------|-----------|----------|----------|----------|
| J-li | b | v | d | j | dj | z | g | g' | y | - | - |
| J-siz | p | f | t | ch | sh | s | k | q | - | x | h |

► Undoshlar:

► **Tarkibiga ko'ra sof** va **qorishiq** undoshlarga bo'linadi.

► **Qorishiq undosh:** ch.

► **Sof undoshlar:** qolgan barcha undoshlar.

► **Sonorlar:** m, n, ng, l, r.

► L- yon tovush.

► R- titroq tovush.

► M, n, ng- burun tovushlari.

► **Shovqinlilar:** qolgan barcha undoshlar.

Uyga vazifa:

- **Mavzuga tegishli mashqlarni bajarish:**
- **Lisoniy tahlil qolipi:**
- **Mavzuga doir 10ta test tuzish.**

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalari

1.M.Hamrayev,D.Muhammedova,D.Shodmonqulova,
X.G'ulomova, Sh.Yo'Idosheva. Ona tili(darslik). Iqtisodiyot-
Moliya,Toshkent 2007-yil

2.R.Ikromova,D.Muhammedova,M.Hamrayev. Ona tilidan
mashqlar to'plami. (O'quv qo'llanma). TDPU, Toshkent 2009-yil

Qo'shimcha adabiyotlar.

1. Англо-русский словарь. Составитель В.К.Моллер. Москва
1971,стр.843.

2.George Yule. The Study of Language. CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS.

13-mashq. Berilgan gapdagi undoshlarning guruhlari bo'yicha nechta o'rinda qatnashiganini jadvalga yozing.

1. Ho'l taxtalar ustidan oldinma-keyin yugurib, toyib, qoqilib bir joyga yetib borishsa, yo'l chetida devorlari betonlangan katta kameraning shifti o'pirilib, yo'g'on relslardan yasalgan temir balkalarning bir uchi muallaq osilib yotibdi. (As.M.)

| | | | | | | | | | | | | | | |
|-------------------------|--------------------------|--------------------------|---------------------------|--------------------------|---------------------------------|-------------------------|--------------------------------|-------------------------------------|-------------------------------|-----------------------|---------------------|------------------------|---------------------------|----------------------------|
| Tab-lob undoshilar soni | Tab-lish undoshilar soni | Til oldi undoshilar soni | Til o'rta undoshilar soni | Til orqa undoshilar soni | Chuqur til orqa undoshilar soni | Bo'g'iz undoshilar soni | Sol portfovchi undoshilar soni | Qorishiq portfovchi undoshilar soni | Sirg'alluvchi undoshilar soni | Burun undoshilar soni | Yen undoshilar soni | Tiltiq undoshilar soni | Jarangili undoshilar soni | Jarangaziz undoshilar soni |
|-------------------------|--------------------------|--------------------------|---------------------------|--------------------------|---------------------------------|-------------------------|--------------------------------|-------------------------------------|-------------------------------|-----------------------|---------------------|------------------------|---------------------------|----------------------------|

16-mashq. Gaplardagi undosh tovushlar tushgan va tushadigan so'zlarni topib, jadvalga yozing.

1. Dashtning kindigi mana shu yer.(O.) 2. Qanday qilaylik, Ortiq aka, hamma yoq o'rmon, pastu balandlik.(P.Q.) 3. Harchand ovoz chiqaraman deyman, qani ovoz chiqsa.(S.Ahm.) 4. Daraxtlarda zabardast yigitlar frontga ketdi-yu, kimning qanaqaligi bilinib qoldi.(S.Ahm.) 6. —Nimasini aytasan, qizim, dunyoning bari tashvishi mening boshimda.(M.Ism.) 7. Kerak bo'sha, odam qo'yib seni qo'riqlaymiz.(T.Malik) 8. Xudo o'zimga farzand bermadimi, shukur qilmay ilojim qancha.(S.Ahm.)

| Gap so'zlar | Tushgan tovushlar | O'zgarish jarayoni |
|----------------|----------------------|------------------------|
| 1. Dashtning | t | Dash(t)ning = dashning |
| 2. | | |
| 3. | | |
| 4. | | |
| 5. | | |

OCHIQ MASHG'ULOTLAR TAHЛИI

Fanning nomi: Qoraqalpog'iston Respublikasi Sana: 19.06.2018

Pedagoqning FLSH: U. N. Kuzatoshdilova

Auditoriya: 3-10 Fakultet: Meditsina Ta'lim va jismoniyotning qurumi

Guruh: 1 Boshqich: 1 Ta'lim yo'nalishi: Teknologiya Tadrimi

Talabalar soni: 66 nafar, qatnashadi: nafar, qatnashmadni: nafar

Mashg'ulomi kuzatishidan maqsad: Ushbu shartnomada quruvchi va quruvchi

Mashg'ulot turi (nazariy, amaliy seminar, laboratoriya): Nazariy

O'quv-mechoriy xujzatlari: fanning ishechi dasturi: 60%, taqvim-reja: 60%, fan bo'yicha O'UM: 60%, topshiriglar va plami: 60%

Mavzu: Ortik tushunish uchun jihozlanganlik darajasi

1. Tashkiliy qismning to'g'ri o'sazliganligi (5 ball): 5 ball
2. Auditorianing jihozlanganlik darajasi (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ko'rrezma materiallari va jihozlar bilan ta'minlanganligi) (5 ballgacha)

Mazuvoni chindigan xona obiqi xuremu

uchun to'liq sherkotlangan Jigientik talablariga yaroq boladi

3. O'quv faciliyatini motivatsiyasining to'g'ri olib borilishi (talabalar tayanch bilimlarni takomillashtirishda q'llaniladigan usullar va ularning faoliyati) (10 ballgacha)
4. Mashg'ul davomida q'llanilgan zamonaviy ta'lim texnologiyalari (talabalar tayanch bilimlarni takomillashtirishda q'llaniladigan usullar va ularning faoliyati) (10 ballgacha)
5. Yangi mavzuni tushuntirish (nazariy mashg'ulotda fanni ilmiy-nazariy jihatdan epiptemoniagi va uni talabalariga verkazib hera olyantigi, amaliy seminar yoki laboratoriya mashg'ulotlarda tajribalami bajarish va natija olishini to'g'ri tushuntirish darajesi) (20 ballgacha)
6. Mazuvonchi oz fanni raqamli ishlashda quruvchi
7. Anglagoni oz fanni raqamli ishlashda quruvchi
8. Jigientik talablariga yaroq bo'lgan oz fanni raqamli ishlashda quruvchi
9. Mazuvonchi oz fanni raqamli ishlashda quruvchi
10. Mazuvonchi oz fanni raqamli ishlashda quruvchi

11. Mashg'ulotning kamchiliklari:

6. O'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash (q'llanilgan usullar) (10 ballgacha)

7. Uyga vazifa berish (mustaqil ta'lim uchun topshiriglar) (5 ballgacha)

8. Rejidadgi masalalarning qamrab olinganlik darajasi hamda pedagog tomonidan q'ilg'an maqsadga erishilganligi (10 ballgacha)

9. O'tilgan mashg'ulot yozasidan takliflar:

10. Pedagog xodimining yutuqlari:

11. Dars kuzatuvchi: D. A. Mirzaev Dars kuzatuvchi: D. A. Mirzaev

Mashg'ulot o'tgan pedagog xodimning imzosi:

OCHIQ MASHG'ULOTLAR TAHЛИI

Fanning nomi: Qoraqalpog'iston Respublikasi Sana: 14.03.2018

Pedagoqning FLSH: U. N. Kuzatoshdilova

Auditoriya: 7-10 Fakultet: Meditsina Ta'lim va jismoniyotning qurumi

Guruh: 1 Boshqich: 1 Ta'lim yo'nalishi: Teknologiya Tadrimi

Talabalar soni: 66 nafar, qatnashadi: nafar, qatnashmadni: nafar

Mashg'ulomi kuzatishidan maqsad: Ushbu shartnomada quruvchi va quruvchi

Mashg'ulot turi (nazariy, amaliy seminar, laboratoriya): Nazariy

O'quv-mechoriy xujzatlari: fanning ishechi dasturi: 60%, taqvim-reja: 60%, fan bo'yicha O'UM: 60%, topshiriglar va plami: 60%

Mavzu: Ortik tushunish uchun jihozlanganlik darajasi

1. Tashkiliy qismning to'g'ri o'sazliganligi (5 ball): 5 ball
2. Auditorianing jihozlanganlik darajasi (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ko'rrezma materiallari va jihozlar bilan ta'minlanganligi) (5 ballgacha)

Mazuvonchi oz fanni raqamli ishlashda quruvchi

Anglagoni oz fanni raqamli ishlashda quruvchi

Jigientik talablariga yaroq bo'lgan oz fanni raqamli ishlashda quruvchi

Mazuvonchi oz fanni raqamli ishlashda quruvchi

6. O'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash (q'llanilgan usullar) (10 ballgacha)

7. Uyga vazifa berish (mustaqil ta'lim uchun topshiriglar) (5 ballgacha)

8. Rejidadgi masalalarning qamrab olinganlik darajasi hamda pedagog tomonidan q'ilg'an maqsadga erishilganligi (10 ballgacha)

9. O'tilgan mashg'ulot yozasidan takliflar:

10. Pedagog xodimining yutuqlari:

11. Dars kuzatuvchi: D. A. Mirzaev Dars kuzatuvchi: D. A. Mirzaev

Mashg'ulot o'tgan pedagog xodimning imzosi:

**Boshlang'ich ta'lif metodikasi kafedrasining 2018-yil 19-sentabr kuni o'tkazilg
yig'ilishi № 2/3-sonli bayonnomasidan**
KO'CHIRMA

Qatnashdilar: Kafedra mudiri p.f.d., prof. A.A.Xalikov, p.f.n., prof. M.E.Jumayev, dots. N.A.Xamedova, p.f.n., dots.Sh.Yuldasheva f.f.n., dots. M.A.Xamrayev, p.f.n. X.R.Sanaqulov, p.f.n., dots., p.f.n., dos.D.A.Abdurahimova, dots.v.b. R.R.Sadikova, p.f.n. Z.M.Urazova, universitet jamoatchilik kengashi a'zosi M.Xujayev va boshqa professor-o'qituvchilari.

KUN TARTIBI:

2.3. Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent D.X.Shodmonqulovaning ochiq muhokamasi.

ESHITILDI: Kafedra mudiri p.f.d. prof. A.A.Xalikov so'zga chiqib, 2018 yil 14-kuni p.f.n., dots. D.X.Shodmonqulovaning Boshlang'ich ta'lif yo'nalishi 101-102-guruna tili fanidan "Undosh tovushlar tizimi" mavzusida o'tkazilgan ochiq ma'ruza mashg'uluhokama qilib olish lozimligini aytib o'tdi. So'z ma'ruzachi D.X.Shodmonqulovaga b

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent D.X.Shodmonqulova:

- Mashg'ulot boshida guruhg'a muammoli savol berildi va bu bilan ularning tarqoq amlab olindi va ular yangi mavzu haqida fikr yuritib, taqdimotini qildilar. Darsda kichik guruh o'linib ishslash ilg'or texnologiya va metodlaridan foydalanildi, har doimiday talabalarni avoblariga qo'shimcha ballar berilib, rag'batlantirib borildi. Fikrimcha, ko'zlagan maqriishdim.

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent Sh.Yuldasheva: Men mazkur ochiq dars o'p narsalar oldim. Ayniqsa, guruhni kichik guruhlarga bo'lib, o'rta ga muammoli slishanishi va har bir guruh o'z javobini ishlagan slayd va ko'rgazmalari yordamida tamening diqqatimni tortdi. Dars yakunida o'tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida talqratilgan "B.B.B."jadvali mening diqqatimni tortdi. Darsni yuqori baholash mumkin.

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent A.K.Nisanbaeva:

- Dars ochiq darslarga va umuman darsga qo'yilgan barcha talablarga javob umonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanildi, muammoli vijudga keltirildi, talabalarni faollashtirishga erishildi, talabalar bilimini baholash uchikoniyat yaratildi. Dars a'lo darajada o'tildi deb baholash mumkin.

Kafedra mudiri p.f.d., prof. A.A.Xalikov:

Bildirilgan fikrlardan ma'lum bo'lyaptiki, p.f.n., dotsent D.X.Shodmonqulovaning qarorini ijobjiy baholash mumkin.

QAROR QILINDI:

1. Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent D.X.Shodmonqulovaning "Undosh tizimi" mavzusida o'tgan ochiq darsi ilmiy-metodik jihatidan yuqori saviyada ekanligini tasdiq qiladi.

2. Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent D.X.Shodmonqulovaning "Undosh tizimi" mavzusida o'tgan ochiq darsi 7,9 ball bilan baholandi.

Kafedra mudiri:

A.A.Xalikov

Universitet jamoatchilik

kengashi a'zosi:

M.Xujayev

Kotiba:

H.S.Bakiyeva